МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Інженерно-енергетичний факультет

Кафедра методики професійного навчання

# ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ

**Методичні рекомендації**

з вивчення дисципліни та виконання самостійних робіт для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти ОПП «Професійна освіта (Аграрне виробництво, переробка сільськогосподарської продукції та харчові технології)» спеціальності А5 «Професійна освіта (Аграрне виробництво, переробка сільськогосподарської продукції та харчові технології)» денної та заочної форм здобуття вищої освіти

Миколаїв
2026

УДК 37.013(091)
П24

Друкується за рішенням науково-методичної комісії інженерно-енергетичного факультету Миколаївського національного аграрного університету від 22. 09. 2026 р., протокол № 01

Укладач:

Короленко В.Л. – канд. пед. наук, старший викладач кафедри методики професійного навчання, Миколаївського національного аграрного університету;

Рецензенти:

Горбунова К. М. – зав. кафедри методики професійного навчання, канд. пед. наук, доцент кафедри методики професійного навчання, Миколаївський національний аграрний університет;

Білюк О. Г. – кандидатка педагогічних наук, доцент кафедри спеціальної та інклюзивної освіти, Навчально-наукового педагогічного інституту імені В.О. Сухомлинського Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова.

© Миколаївський національний аграрний університет, 2026

**ЗМІСТ**

ВСТУП…… 4

1 Зміст дисципліни «Історія педагогічної майстерності»……. 5

2 Перелік питань для самостійного опрацювання з дисципліни «Історія педагогічної майстерності»…… 26

3 Список використаної літератури……... 28

# ВСТУП

Дисципліна «Історія педагогічної майстерності» посідає важливе місце в системі професійної підготовки майбутніх педагогів, оскільки спрямована на формування професійних якостей, розвиток педагогічних здібностей і вдосконалення практичних умінь, необхідних для ефективного здійснення освітньої діяльності. У сучасних умовах розвитку освіти педагогічна майстерність розглядається як інтегрована характеристика особистості педагога, що поєднує професійні знання, педагогічні здібності, комунікативну компетентність, педагогічну техніку, творчий підхід до навчання та виховання, а також здатність до професійного самовдосконалення.

Вивчення дисципліни передбачає ознайомлення здобувачів вищої освіти з теоретичними основами педагогічної майстерності, закономірностями педагогічної взаємодії, особливостями педагогічного спілкування, методами організації освітнього процесу та способами розв'язання професійно-педагогічних ситуацій. Особлива увага приділяється розвитку педагогічної культури, емоційної саморегуляції, мовленнєвої виразності, творчого мислення та здатності встановлювати конструктивні взаємини з учасниками освітнього процесу.

**Мета дисципліни** «Історія педагогічної майстерності» полягає у формуванні в здобувачів вищої освіти системи теоретичних знань про сутність, структуру та закономірності розвитку педагогічної майстерності, а також у розвитку професійно-педагогічних умінь і навичок, необхідних для ефективної організації навчання, виховання та професійної взаємодії в закладах освіти.

**Основними завданнями дисципліни є:**

- розкриття сутності, структури та основних компонентів педагогічної майстерності;
- ознайомлення з професійними вимогами до особистості сучасного педагога, його педагогічною культурою та професійною компетентністю;

- формування уявлень про педагогічні здібності, професійно значущі якості та шляхи їх розвитку;
- розвиток умінь педагогічного спілкування, організації конструктивної взаємодії та налагодження продуктивних відносин із здобувачами освіти;
- опанування основ педагогічної техніки, зокрема техніки мовлення, невербальної комунікації, емоційної саморегуляції та управління власною поведінкою;
- формування здатності аналізувати педагогічні ситуації, знаходити ефективні способи розв'язання професійних проблем і приймати обґрунтовані педагогічні рішення;
- розвиток творчого підходу до організації освітнього процесу, використання інноваційних методів і технологій навчання та виховання;
- виховання педагогічної відповідальності, толерантності, академічної доброчесності та поваги до особистості здобувача освіти;
- стимулювання потреби в самоосвіті, рефлексії та безперервному професійному самовдосконаленні.

У результаті вивчення дисципліни здобувачі вищої освіти мають усвідомити значення історії педагогічної майстерності для успішної професійної діяльності, навчитися застосовувати теоретичні знання на практиці, удосконалювати власний стиль педагогічного спілкування та використовувати особистісно орієнтовані підходи в освітньому процесі. Опановування дисципліни створює підґрунтя для становлення компетентного, творчого, відповідального педагога, здатного ефективно діяти в умовах сучасного освітнього середовища.

## Зміст дисципліни «Історія педагогічної майстерності»

### Тема №1. Історичні витоки педагогічної майстерності та становлення професії вчителя.

**Мета:** сформувати у здобувачів вищої освіти уявлення про історичні передумови виникнення педагогічної майстерності, особливості становлення професії вчителя та розвиток вимог до його особистості й професійної діяльності в різні історичні періоди.

**Питання для опрацювання:**

1. Виникнення педагогічної діяльності на ранніх етапах розвитку людського суспільства.
2. Особливості передавання знань, умінь і життєвого досвіду в первісному суспільстві.
3. Становлення професії вчителя в стародавніх цивілізаціях.
4. Розвиток уявлень про особистість учителя та його професійні якості в різні історичні епохи.
5. Історичні передумови формування педагогічної майстерності як професійної характеристики педагога.

**Методичні рекомендації**

Під час опрацювання теми необхідно простежити, як виникала педагогічна діяльність і поступово перетворювалася на особливий вид суспільної практики. Варто звернути увагу на те, що на ранніх етапах розвитку людства передавання досвіду відбувалося переважно в процесі повсякденного життя, спільної праці, наслідування та участі молодших поколінь у діяльності дорослих.

Досліджуючи розвиток освіти в стародавніх цивілізаціях, доцільно розглянути зміни в організації навчання, появу спеціально підготовлених наставників і формування перших вимог до людей, які навчали та виховували молодь. Важливо з'ясувати, як суспільні потреби, культурні традиції та розвиток філософської думки впливали на розуміння призначення вчителя.

Окрему увагу слід приділити історичній зміні вимог до особистості педагога. Потрібно проаналізувати значення його знань, моральних якостей, уміння пояснювати матеріал, організовувати навчання, налагоджувати взаємодію з вихованцями та передавати суспільний досвід. На цій основі необхідно визначити передумови виникнення сучасного розуміння педагогічної майстерності.

**Завдання для самостійної роботи**

1. Підготувати стислий історичний огляд виникнення педагогічної діяльності та становлення професії вчителя.
2. Скласти хронологічну таблицю основних етапів розвитку уявлень про педагогічну майстерність.

3. Визначити та охарактеризувати основні якості вчителя, які вважалися важливими в різні історичні періоди.

4. Підготувати коротке повідомлення про вплив суспільного розвитку на зміну професійних вимог до вчителя.

**Контрольні питання**

1. Які передумови сприяли виникненню педагогічної діяльності?
2. Як відбувалося передавання знань і життєвого досвіду в первісному суспільстві?
3. Які зміни відбулися в діяльності наставників із виникненням перших освітніх осередків?
4. Як змінювалися вимоги до особистості вчителя в різні історичні епохи?
5. Які історичні чинники сприяли формуванню педагогічної майстерності?

## Тема №2. Розвиток педагогічної майстерності в історії зарубіжної педагогічної думки

**Мета:** сформувати у здобувачів вищої освіти знання про основні етапи розвитку зарубіжної педагогічної думки, ознайомити з поглядами видатних зарубіжних педагогів на особистість учителя, його професійні якості, методи навчання й виховання, а також визначити значення історико-педагогічного досвіду для сучасного розуміння педагогічної майстерності.

**Питання для опрацювання**

1. Витоки педагогічної думки в античній філософії та освіті.
2. Погляди європейських мислителів Середньовіччя та епохи Відродження на навчання й виховання.
3. Розвиток ідей педагогічної майстерності у працях Яна Амоса Коменського, Джона Локка та Жан-Жака Руссо.
4. Внесок Йоганна Генріха Песталоцці, Йоганна Фрідріха Гербарта й Адольфа Дістервега в розвиток професійної діяльності вчителя.
5. Значення педагогічних концепцій Марії Монтессорі, Джона Дьюї та інших представників реформаторської педагогіки для сучасної освіти.

**Методичні рекомендації**

Під час опрацювання теми необхідно простежити історичний розвиток зарубіжної педагогічної думки та з'ясувати, як змінювалися погляди на призначення вчителя, його особистісні якості, професійні вміння й способи взаємодії з вихованцями. Доцільно розглядати педагогічні ідеї в контексті суспільних, культурних і філософських змін відповідних історичних періодів.

Вивчаючи педагогічні погляди античних мислителів, варто звернути увагу на значення діалогу, постановки запитань, логічного мислення та морального виховання. Зокрема, у спадщині Сократа важливе місце посідає діалогічний

метод, який передбачає спонукання співрозмовника до самостійного пошуку істини. Цей підхід дає змогу осмислити історичні передумови розвитку педагогічного спілкування.

Окрему увагу слід приділити педагогічним ідеям Яна Амоса Коменського, який обґрунтовував необхідність систематичного навчання, послідовності викладання та врахування вікових особливостей дітей. Під час ознайомлення з поглядами Джона Локка та Жан-Жака Руссо доцільно проаналізувати їхні уявлення про виховання особистості, вплив середовища й значення індивідуального підходу.

Розглядаючи педагогічну спадщину Йоганна Генріха Песталоцці, Йоганна Фрідріха Гербарта й Адольфа Дістервега, необхідно визначити їхній внесок у розроблення принципів навчання, професійної підготовки вчителя та організації педагогічної діяльності. Варто з'ясувати, яке значення вони надавали особистості педагога, його знанням, моральним якостям і здатності організовувати навчальний процес.

Під час вивчення реформаторських педагогічних концепцій Марії Монтессорі та Джона Дьюї слід звернути увагу на самостійність здобувачів освіти, активне навчання, практичну діяльність і створення умов для розвитку індивідуальних здібностей. На завершення необхідно узагальнити, які ідеї зарубіжних педагогів зберігають актуальність у сучасній професійній діяльності вчителя.

**Завдання для самостійної роботи**

1. Підготувати повідомлення про внесок одного із зарубіжних педагогів у розвиток педагогічної майстерності.
2. Скласти порівняльну таблицю педагогічних поглядів Яна Амоса Коменського, Йоганна Генріха Песталоцці та Джона Дьюї.
3. Визначити основні професійні якості вчителя, яким надавали значення представники зарубіжної педагогічної думки різних історичних періодів.
4. Навести приклади використання ідей зарубіжних педагогів у сучасній освітній практиці.

**Контрольні питання**

1. Які особливості характеризували педагогічні погляди античних мислителів?
2. У чому полягає значення педагогічної спадщини Яна Амоса Коменського?
3. Які ідеї Джона Локка та Жан-Жака Руссо вплинули на розвиток теорії виховання?
4. Який внесок у розвиток педагогічної майстерності зробили Йоганн Генріх Песталоцці та Адольф Дістервег?
5. Які ідеї Марії Монтессорі та Джона Дьюї використовуються в сучасній освіті?

## Тема №3. Видатні педагоги минулого та їхній внесок у розвиток педагогічної майстерності

**Мета:** поглибити знання здобувачів вищої освіти про педагогічну спадщину видатних педагогів минулого, розкрити їхній внесок у становлення педагогічної майстерності, визначити значення їхніх ідей для професійного становлення сучасного вчителя.

**Питання для опрацювання**

1. Видатні педагоги минулого як творці педагогічних концепцій і традицій.
2. Педагогічні погляди та професійна діяльність Яна Амоса Коменського.
3. Внесок Костянтина Ушинського у формування наукових основ педагогічної діяльності.
4. Педагогічна майстерність Антона Макаренка: організація виховання, педагогічний колектив і особистість учителя.
5. Значення педагогічної спадщини видатних педагогів минулого для сучасної освітньої практики.

**Методичні рекомендації**

Під час опрацювання теми необхідно ознайомитися з життям, професійною діяльністю та педагогічними поглядами видатних педагогів, які вплинули на розвиток теорії й практики навчання та виховання. Важливо розуміти, що педагогічна майстерність формувалася історично, у процесі пошуку ефективних способів передавання знань, організації виховання та взаємодії між учителем і вихованцями.

Розглядаючи педагогічну спадщину Яна Амоса Коменського, доцільно звернути увагу на його внесок у розвиток дидактики, обґрунтування принципів послідовності, систематичності й доступності навчання. Необхідно з'ясувати, як його ідеї вплинули на організацію освітнього процесу та визначення професійних обов'язків учителя.

Під час вивчення поглядів Костянтина Ушинського слід зосередитися на значенні педагогічної культури, професійної підготовки вчителя, знання особливостей розвитку дитини та врахування національних традицій у вихованні. Варто проаналізувати його розуміння ролі особистості педагога у формуванні моральних якостей і світогляду вихованців.

Окремої уваги потребує педагогічна діяльність Антона Макаренка. Необхідно розглянути його підходи до організації колективу, поєднання вимогливості з повагою до особистості, розвитку відповідальності та формування дисципліни. Важливо визначити, які аспекти його педагогічного досвіду можуть бути використані в сучасній освітній діяльності з урахуванням прав людини, гідності здобувачів освіти та сучасних принципів виховання.

На завершальному етапі опрацювання теми слід узагальнити внесок видатних педагогів у розвиток професійних якостей учителя. Доцільно

визначити, які їхні ідеї зберігають практичну цінність сьогодні та як історико-педагогічна спадщина сприяє формуванню власного професійного стилю майбутнього педагога.

**Завдання для самостійної роботи**

1. Підготувати повідомлення про життя, діяльність і педагогічні погляди одного з видатних педагогів минулого.
2. Скласти порівняльну таблицю внеску Яна Амоса Коменського, Костянтина Ушинського та Антона Макаренка в розвиток педагогічної майстерності.
3. Визначити п'ять професійних якостей учителя, які простежуються в педагогічній спадщині видатних педагогів, і коротко обґрунтувати їхнє значення.
4. Навести приклади застосування ідей видатних педагогів минулого в сучасній діяльності закладу освіти.

**Контрольні питання**

1. Який внесок зробив Ян Амос Коменський у розвиток педагогічної теорії та практики?
2. Які погляди Костянтина Ушинського мають значення для професійної підготовки вчителя?
3. У чому полягають особливості педагогічної майстерності Антона Макаренка?
4. Яке значення має особистість педагога в організації навчання та виховання?
5. Як педагогічна спадщина видатних педагогів минулого впливає на сучасну освітню практику?

## Тема №4. Педагогічна майстерність у спадщині українських педагогів

**Мета:** поглибити знання здобувачів вищої освіти про розвиток педагогічної майстерності в історії української педагогіки, ознайомити з педагогічними ідеями видатних українських просвітителів і педагогів, розкрити їхній внесок у формування професійних якостей учителя та визначити можливості використання їхньої спадщини в сучасній освітній діяльності.

**Питання для опрацювання**

1. Історичні передумови розвитку педагогічної думки в Україні.
2. Педагогічні ідеї Григорія Сковороди та їхнє значення для формування особистості педагога.
3. Погляди Костянтина Ушинського на особистість учителя, його професійну підготовку та виховну діяльність.
4. Педагогічна спадщина Софії Русової та її внесок у розвиток національної освіти.

5. Значення ідей українських педагогів для розвитку сучасної педагогічної майстерності.

**Методичні рекомендації**

Під час опрацювання теми необхідно простежити становлення й розвиток української педагогічної думки, визначити її характерні особливості та з'ясувати, як історичні, культурні й суспільні умови впливали на розуміння призначення вчителя. Особливу увагу слід приділити зв'язку педагогічної майстерності з моральними цінностями, національними традиціями, гуманізмом і повагою до особистості вихованця.

Вивчаючи педагогічні погляди Григорія Сковороди, доцільно зосередитися на його розумінні самопізнання, морального вдосконалення людини, природовідповідності виховання та значення особистого прикладу. Необхідно з'ясувати, як ці ідеї можуть бути пов'язані із самовихованням учителя, його внутрішньою культурою та відповідальністю за власну професійну поведінку.

Розглядаючи педагогічну спадщину Костянтина Ушинського, слід звернути увагу на його погляди щодо ролі вчителя в освітньому процесі, необхідності належної професійної підготовки та врахування психологічних особливостей дітей. Важливо визначити значення педагогічних знань, моральних якостей і національного характеру виховання у формуванні професійної компетентності педагога.

Під час ознайомлення з ідеями Софії Русової необхідно проаналізувати її погляди на національне виховання, розвиток дитячої особистості, гуманізацію освітнього процесу та значення рідної мови. Варто з'ясувати, як її педагогічні переконання вплинули на розвиток української дошкільної освіти та загальні підходи до виховання молодого покоління.

Узагальнюючи матеріал, необхідно визначити спільні риси педагогічних поглядів українських мислителів і педагогів, зокрема гуманізм, повагу до особистості, моральну відповідальність учителя, прагнення до самовдосконалення та врахування культурних традицій. Доцільно також установити, які положення їхньої спадщини можуть бути використані для вдосконалення професійної діяльності сучасного педагога.

**Завдання для самостійної роботи**

1. Підготувати повідомлення про педагогічні погляди одного з видатних українських педагогів або просвітителів.
2. Скласти порівняльну таблицю педагогічних ідей Григорія Сковороди, Костянтина Ушинського та Софії Русової.
3. Визначити основні моральні й професійні якості вчителя, які відображені в педагогічній спадщині українських діячів.
4. Навести приклади використання ідей українських педагогів у сучасній освітній практиці.

**Контрольні питання**

1. Які історичні чинники впливали на розвиток педагогічної думки в Україні?
2. Яке значення для формування особистості педагога мають ідеї Григорія Сковороди?
3. Як Костянтин Ушинський обґрунтовував роль учителя в навчанні та вихованні?
4. У чому полягає внесок Софії Русової в розвиток української педагогіки?
5. Які ідеї українських педагогів залишаються актуальними для сучасної педагогічної майстерності?

## Тема №5. Василь Сухомлинський про педагогічну творчість, гуманізм і професійну майстерність учителя

**Мета:** ознайомити здобувачів вищої освіти з педагогічною спадщиною Василя Сухомлинського, розкрити його погляди на педагогічну творчість, гуманістичну спрямованість освітнього процесу та професійну майстерність учителя, визначити можливості застосування його ідей у сучасній педагогічній діяльності.

**Питання для опрацювання**

1. Життєвий шлях і педагогічна діяльність Василя Сухомлинського.
2. Гуманістична спрямованість педагогічної концепції Василя Сухомлинського.
3. Педагогічна творчість як важлива складова професійної майстерності вчителя.
4. Роль особистості педагога, його моральних якостей і культури спілкування у вихованні дітей.
5. Актуальність педагогічних ідей Василя Сухомлинського в сучасній освіті.

**Методичні рекомендації**

Під час опрацювання теми необхідно ознайомитися з основними етапами життя та педагогічної діяльності Василя Сухомлинського, визначити його внесок у розвиток української педагогічної думки та з'ясувати значення його праць для становлення гуманістичного підходу до навчання й виховання. Особливу увагу слід приділити взаємозв'язку професійної майстерності вчителя з його моральними переконаннями, педагогічним мисленням і ставленням до особистості дитини.

Розглядаючи гуманістичну концепцію Василя Сухомлинського, важливо зосередитися на принципах поваги до дитини, індивідуального підходу, підтримки її здібностей і створення сприятливих умов для особистісного

розвитку. Необхідно зрозуміти, що педагогічна майстерність виявляється не лише в умінні передавати знання, а й у здатності розуміти потреби вихованців, підтримувати їхню гідність, формувати довіру та заохочувати до самостійного мислення.

Окрему увагу потрібно приділити розумінню педагогічної творчості у спадщині Василя Сухомлинського. Доцільно проаналізувати значення пошуку індивідуальних способів навчання, використання спостережень за навколишнім світом, розвитку допитливості та формування пізнавального інтересу. Варто визначити, чому педагог не повинен обмежуватися механічним відтворенням готових методик, а має враховувати конкретні освітні обставини й особливості здобувачів освіти.

Під час вивчення поглядів педагога на особистість учителя необхідно розглянути значення його професійної компетентності, мовленнєвої культури, емоційної врівноваженості, справедливості та особистого прикладу. Важливо усвідомити, що педагогічна майстерність формується через постійне професійне самовдосконалення, самоаналіз і відповідальне ставлення до педагогічної праці.

Завершуючи опрацювання теми, слід визначити можливості застосування ідей Василя Сухомлинського в сучасному освітньому середовищі. Доцільно звернути увагу на індивідуалізацію навчання, партнерську взаємодію, підтримку мотивації, розвиток творчого потенціалу та формування моральних цінностей здобувачів освіти.

**Завдання для самостійної роботи**

1. Підготувати повідомлення на тему «Василь Сухомлинський — педагог-гуманіст і майстер педагогічної справи».
2. Визначити основні принципи гуманістичної педагогіки Василя Сухомлинського та пояснити їхнє значення для сучасного вчителя.
3. Проаналізувати одну з педагогічних ідей Василя Сухомлинського й запропонувати приклад її практичного застосування в освітньому процесі.
4. Скласти перелік професійних і моральних якостей учителя, які можна виокремити з педагогічної спадщини Василя Сухомлинського, та обґрунтувати їхню важливість.

**Контрольні питання**

1. У чому полягає внесок Василя Сухомлинського в розвиток української педагогіки?
2. Які основні принципи гуманістичного виховання відображені в його педагогічній концепції?
3. Як Василь Сухомлинський розумів значення педагогічної творчості?
4. Які особистісні та професійні якості вчителя є важливими відповідно до його педагогічних поглядів?
5. Як ідеї Василя Сухомлинського можна застосовувати в сучасній освітній діяльності?

## Тема №6. Роль педагогічного мовлення та культури спілкування в історичному розвитку професії вчителя

**Мета:** сформувати у здобувачів вищої освіти уявлення про історичний розвиток педагогічного мовлення та культури спілкування, розкрити їхнє значення для становлення педагогічної майстерності, визначити особливості використання мовленнєвих засобів у навчанні й вихованні та обґрунтувати необхідність розвитку комунікативної компетентності сучасного педагога.

**Питання для опрацювання**

1. Історичні передумови виникнення педагогічного мовлення та культури спілкування.
2. Значення усного слова, діалогу й переконання в педагогічній діяльності мислителів минулого.
3. Розвиток вимог до мовленнєвої культури вчителя в історії педагогіки.
4. Педагогічне мовлення як засіб передавання знань, виховання та організації взаємодії з вихованцями.
5. Сучасні вимоги до мовленнєвої культури й комунікативної майстерності педагога.

**Методичні рекомендації**

Під час опрацювання теми необхідно простежити, як змінювалися уявлення про роль мовлення та спілкування в педагогічній діяльності від найдавніших форм навчання до сучасної освіти. Варто з'ясувати, чому усне слово історично стало одним із головних засобів передавання знань, формування світогляду, розвитку мислення та виховання особистості.

Вивчаючи педагогічні традиції античності, доцільно звернути увагу на роль діалогу, запитань, аргументації та переконання. Особливе значення має аналіз сократівського діалогу як способу спонукання людини до самостійного мислення. Необхідно визначити, які елементи цього підходу зберігають актуальність у сучасній педагогічній взаємодії.

Розглядаючи розвиток педагогічної думки наступних історичних періодів, слід проаналізувати зміну вимог до мовлення вчителя, його здатності зрозуміло пояснювати навчальний матеріал, послідовно викладати думки, аргументувати власну позицію та підтримувати увагу аудиторії. Важливо усвідомити, що ефективність педагогічного мовлення залежить не тільки від правильності й виразності висловлювань, а й від їхньої відповідності меті спілкування, віковим особливостям та освітнім потребам слухачів.

Окрему увагу потрібно приділити культурі педагогічного спілкування. Необхідно розкрити значення поваги до співрозмовника, доброзичливості, тактовності, уміння слухати, надавати конструктивний зворотний зв'язок і запобігати конфліктам. Доцільно проаналізувати, як інтонація, темп мовлення,

добір слів і невербальні засоби впливають на сприйняття інформації та характер взаємин між педагогом і здобувачами освіти.

На завершальному етапі слід визначити шляхи вдосконалення власного педагогічного мовлення. Варто звернути увагу на систематичне читання, вправи з усного викладу матеріалу, підготовку виступів, самоаналіз мовленнєвої поведінки та розвиток уміння вести професійний діалог. Важливо зрозуміти, що мовленнєва культура є невід'ємною складовою професійного іміджу й педагогічної майстерності вчителя.

**Завдання для самостійної роботи**

1. Підготувати повідомлення про історичний розвиток уявлень щодо ролі мовлення в педагогічній діяльності.
2. Скласти перелік основних вимог до педагогічного мовлення сучасного вчителя та пояснити значення кожної з них.
3. Проаналізувати запропоновану або самостійно дібрану ситуацію педагогічного спілкування й визначити, які мовленнєві засоби сприяють ефективній взаємодії.
4. Підготувати короткий навчальний виступ на обрану педагогічну тему, дотримуючись вимог логічності, послідовності, виразності та мовленнєвого етикету.

**Контрольні питання**

1. Яке значення мало усне мовлення в історичному розвитку педагогічної діяльності?
2. У чому полягає педагогічне значення діалогу та переконання?
3. Які основні вимоги висуваються до мовленнєвої культури вчителя?
4. Як мовленнєві й невербальні засоби впливають на педагогічне спілкування?
5. Якими способами можна вдосконалювати мовленнєву та комунікативну майстерність педагога?

## Тема №7. Розвиток акторської майстерності, міміки, пантоміміки та виразності в педагогічній діяльності

**Мета:** сформувати у здобувачів вищої освіти розуміння історичного розвитку акторських засобів у педагогічній діяльності, розкрити значення міміки, пантоміміки, жестів і виразності мовлення для професійної майстерності вчителя, визначити можливості використання елементів акторського мистецтва в сучасному освітньому процесі.

**Питання для опрацювання**

1. Історичні передумови використання елементів акторського мистецтва в педагогічній діяльності.

2. Взаємозв'язок педагогічної майстерності та акторської майстерності.

3. Міміка, пантоміміка, жести й постава як засоби невербальної комунікації педагога.

4. Розвиток емоційної виразності та вміння керувати власним психофізичним станом у педагогічній діяльності.

5. Використання акторських прийомів для підвищення ефективності навчання й виховання.

**Методичні рекомендації**

Під час опрацювання теми необхідно з'ясувати, як елементи акторського мистецтва використовувалися в діяльності наставників, ораторів і вчителів у різні історичні періоди. Особливу увагу слід приділити ролі виразного слова, інтонації, жестів і рухів у передаванні інформації, приверненні уваги аудиторії та формуванні емоційного сприйняття навчального матеріалу.

Розглядаючи взаємозв'язок педагогічної й акторської майстерності, необхідно визначити спільні риси цих видів діяльності. Учитель, як і актор, працює з аудиторією, використовує голос, міміку, жести та інтонацію, щоб зробити зміст зрозумілим і доступним для сприйняття. Водночас педагогічна діяльність має власну мету — навчання, виховання та розвиток особистості, тому акторські прийоми повинні бути підпорядковані освітнім завданням і принципам педагогічної етики.

Окремо потрібно розглянути значення невербальної комунікації. Міміка допомагає передавати емоційні стани та підтримувати контакт з аудиторією, пантоміміка охоплює виразні рухи тіла, а жести доповнюють і уточнюють усне повідомлення. Постава, напрямок погляду та характер рухів також впливають на сприйняття педагога. Важливо усвідомити, що невербальні засоби мають бути природними, доречними й узгодженими зі змістом мовлення.

Під час вивчення емоційної виразності слід звернути увагу на вміння педагога регулювати власний психофізичний стан, зберігати самовладання, керувати емоціями та підтримувати доброзичливу атмосферу. Доцільно проаналізувати значення дихальних вправ, тренування голосу, розвитку спостережливості та виконання спеціальних вправ на координацію рухів.

Завершуючи опрацювання теми, необхідно визначити способи практичного застосування елементів акторського мистецтва в навчальному процесі. Варто з'ясувати, як виразне пояснення, зміна інтонації, доречні жести, педагогічна розповідь і використання емоційно забарвлених прикладів сприяють підтриманню уваги здобувачів освіти та кращому засвоєнню матеріалу.

**Завдання для самостійної роботи**

1. Підготувати повідомлення про значення акторської майстерності в професійній діяльності вчителя.

2. Скласти таблицю невербальних засобів педагогічного спілкування, зазначивши функції міміки, жестів, пантоміміки, постави та погляду.

3. Підготувати короткий навчальний виступ, використовуючи виразну інтонацію, доречні жести й паузи.

4. Розробити комплекс із п'яти вправ для розвитку виразності мовлення, міміки та невербальної комунікації майбутнього педагога.

**Контрольні питання**

1. У чому полягає взаємозв'язок педагогічної та акторської майстерності?
2. Яке значення мають міміка, пантоміміка й жести в педагогічному спілкуванні?
3. Як невербальні засоби впливають на сприйняття навчальної інформації?
4. Чому педагогу важливо вміти регулювати власний емоційний стан?
5. Які акторські прийоми доцільно використовувати для підвищення виразності та ефективності навчання?

## Тема №8. Історія становлення педагогічного спілкування та індивідуальної педагогічної бесіди

**Мета:** сформувати у здобувачів вищої освіти цілісне уявлення про історичний розвиток педагогічного спілкування та індивідуальної педагогічної бесіди, розкрити їхнє значення для навчання й виховання особистості, визначити основні принципи ефективної комунікативної взаємодії та можливості застосування історико-педагогічного досвіду в сучасній освітній практиці.

**Питання для опрацювання**

1. Історичні передумови виникнення педагогічного спілкування та його розвиток у різні епохи.
2. Діалог як засіб навчання й виховання у філософській та педагогічній спадщині минулого.
3. Становлення індивідуальної педагогічної бесіди як методу виховної взаємодії.
4. Основні умови ефективного педагогічного спілкування та встановлення контакту зі співрозмовником.
5. Значення індивідуальної педагогічної бесіди в сучасній професійній діяльності вчителя.

**Методичні рекомендації**

Під час опрацювання теми необхідно простежити історичні зміни у формах взаємодії між учителем і вихованцями. Слід з'ясувати, як педагогічне спілкування поступово перетворювалося з переважно одностороннього передавання знань на складний процес взаємодії, що передбачає діалог, обмін думками, урахування індивідуальних особливостей і підтримку особистісного розвитку.

Особливу увагу потрібно приділити діалогічним методам навчання, які використовувалися ще в античній філософії. На прикладі сократівського методу необхідно розкрити значення запитань, уточнень і спонукання до самостійного міркування. Варто визначити, як діалог сприяє розвитку критичного мислення, формуванню власної позиції та встановленню довірливих взаємин між учасниками освітнього процесу.

Розглядаючи історію становлення індивідуальної педагогічної бесіди, необхідно з'ясувати її призначення та відмінності від інших форм педагогічної взаємодії. Індивідуальна педагогічна бесіда — це цілеспрямована взаємодія педагога з окремим здобувачем освіти, спрямована на з'ясування певної ситуації, обговорення поведінки, підтримку, розвиток самосвідомості або пошук шляхів розв'язання проблеми. Важливо розуміти, що ефективність такої бесіди залежить від її мети, підготовки педагога, атмосфери довіри та готовності уважно вислухати співрозмовника.

Під час вивчення умов ефективного педагогічного спілкування необхідно звернути увагу на вміння встановлювати контакт, формулювати зрозумілі запитання, слухати без передчасних оцінок, дотримуватися педагогічного такту та зберігати конфіденційність у межах професійних і правових вимог. Доцільно розглянути типові труднощі спілкування, зокрема непорозуміння, емоційне напруження, упередженість і надмірно авторитарний стиль взаємодії.

Завершуючи опрацювання теми, слід визначити значення індивідуальної педагогічної бесіди для сучасного вчителя. Варто проаналізувати, як її використання допомагає виявляти освітні потреби, розв'язувати проблемні ситуації, підтримувати мотивацію до навчання та сприяти формуванню відповідальної поведінки. Важливо усвідомити, що педагогічна бесіда має ґрунтуватися на повазі до гідності людини, доброзичливості, справедливості й конструктивному пошуку рішень.

**Завдання для самостійної роботи**

1. Підготувати повідомлення про історичний розвиток діалогу як засобу навчання й виховання.
2. Розробити орієнтовний план індивідуальної педагогічної бесіди зі здобувачем освіти щодо підвищення його навчальної мотивації.
3. Проаналізувати педагогічну ситуацію, у якій виникло непорозуміння між учителем і здобувачем освіти, та запропонувати способи його конструктивного розв'язання.
4. Скласти перелік основних правил ефективної індивідуальної педагогічної бесіди й обґрунтувати їхнє значення для професійної діяльності вчителя.

**Контрольні питання**

1. Як змінювалися форми педагогічного спілкування в різні історичні періоди?
2. Яке значення має діалог у навчанні й вихованні?

3. Що таке індивідуальна педагогічна бесіда та які її основні завдання?

4. Які умови забезпечують ефективність педагогічного спілкування?

5. Яких професійно-етичних принципів необхідно дотримуватися під час індивідуальної педагогічної бесіди?

## Тема №9. Самовиховання, саморозвиток і професійне вдосконалення вчителя в історії педагогіки

**Мета:** сформувати у здобувачів вищої освіти розуміння історичного розвитку ідей самовиховання та професійного самовдосконалення педагога, розкрити значення самоосвіти, самодисципліни й рефлексії у становленні педагогічної майстерності, визначити основні шляхи особистісного та професійного розвитку сучасного вчителя.

### Питання для опрацювання

1. Історичні витоки ідей самовиховання та самовдосконалення особистості.
2. Самовиховання в педагогічних поглядах видатних мислителів і педагогів минулого.
3. Роль самоосвіти, самодисципліни й саморефлексії у становленні педагогічної майстерності.
4. Основні методи та засоби професійного самовдосконалення вчителя.
5. Значення безперервного професійного розвитку педагога в сучасних умовах.

### Методичні рекомендації

Під час опрацювання теми необхідно з'ясувати, як упродовж історії педагогічної думки формувалися уявлення про самовиховання, особистісне зростання та відповідальність людини за власний розвиток. Варто розглянути зв'язок цих ідей із моральним становленням особистості, розвитком її волі, самостійності, відповідальності та здатності до критичного осмислення власних дій.

Особливу увагу слід приділити поглядам видатних мислителів і педагогів минулого на значення особистого прикладу, самопізнання та постійної роботи над собою. Доцільно проаналізувати ідеї Григорія Сковороди щодо самопізнання й внутрішнього вдосконалення людини, а також педагогічні погляди Василя Сухомлинського на духовне збагачення вчителя, його інтелектуальний розвиток і відповідальність за власну педагогічну культуру.

Під час вивчення ролі самоосвіти необхідно розкрити її значення для поглиблення професійних знань, розширення світогляду та вдосконалення методів навчання й виховання. Самоосвіта педагога передбачає самостійне опрацювання фахової літератури, ознайомлення з новими освітніми підходами,

вивчення педагогічного досвіду та систематичне оновлення знань відповідно до потреб професійної діяльності.

Важливим аспектом теми є педагогічна рефлексія — здатність учителя аналізувати власні дії, оцінювати результати роботи, визначати сильні сторони й труднощі та знаходити шляхи вдосконалення. Необхідно з'ясувати, як самоаналіз проведених занять, осмислення педагогічних ситуацій і врахування зворотного зв'язку сприяють розвитку професійної компетентності.

Окрему увагу варто приділити методам професійного самовдосконалення: самооцінюванню, веденню професійного щоденника, визначенню особистих освітніх цілей, участі в семінарах і тренінгах, обміну досвідом із колегами та опануванню сучасних освітніх технологій. Важливо зрозуміти, що професійне зростання не обмежується формальним підвищенням кваліфікації, а передбачає постійну готовність учителя до змін, пошуку нових рішень і критичного перегляду власної практики.

Завершуючи опрацювання теми, необхідно визначити основні напрями особистого професійного розвитку майбутнього педагога. Доцільно сформулювати реалістичні цілі самовдосконалення, визначити способи їх досягнення та критерії оцінювання власного прогресу. Це сприятиме формуванню відповідального ставлення до майбутньої професії та розуміння педагогічної майстерності як результату тривалої систематичної праці.

**Завдання для самостійної роботи**

1. Підготувати повідомлення про погляди одного з видатних мислителів або педагогів на самовиховання й самовдосконалення особистості.
2. Скласти індивідуальний план професійного самовдосконалення майбутнього педагога, визначивши основні цілі, способи їх досягнення та очікувані результати.
3. Розробити перелік запитань для самоаналізу власної навчальної діяльності, комунікативних умінь і професійних якостей.
4. Визначити п'ять основних якостей, необхідних учителю для безперервного професійного розвитку, та обґрунтувати їхнє значення.

**Контрольні питання**

1. Як формувалися уявлення про самовиховання в історії педагогічної думки?
2. Яке значення має самопізнання для особистісного й професійного становлення педагога?
3. Яку роль відіграє самоосвіта у формуванні педагогічної майстерності?
4. Що таке педагогічна рефлексія та як вона допомагає вдосконалювати професійну діяльність?
5. Які методи й засоби забезпечують безперервний професійний розвиток сучасного вчителя?

## Тема №10. Еволюція уявлень про педагогічну майстерність учителя: від традиційної школи до сучасної освіти

**Мета:** сформувати у здобувачів вищої освіти цілісне уявлення про історичну еволюцію поняття педагогічної майстерності, розкрити зміни у вимогах до професійної діяльності вчителя від традиційної школи до сучасної освіти, визначити основні тенденції розвитку педагогічної майстерності та їхнє значення для професійного становлення майбутнього педагога.

**Питання для опрацювання**

1. Особливості розуміння педагогічної майстерності в традиційній системі освіти.
2. Зміна вимог до професійної діяльності вчителя під впливом суспільних та освітніх перетворень.
3. Розвиток гуманістичних, особистісно орієнтованих і компетентнісних підходів до педагогічної діяльності.
4. Вплив цифровізації та інноваційних освітніх технологій на професійну майстерність учителя.
5. Основні напрями розвитку педагогічної майстерності в умовах сучасної освіти.

**Методичні рекомендації**

Під час опрацювання теми необхідно простежити, як змінювалися уявлення про професійну діяльність учителя, його роль в освітньому процесі та критерії педагогічної майстерності. Варто усвідомити, що ці зміни відбувалися під впливом суспільного розвитку, поширення наукових знань, реформування освітніх систем і зміни поглядів на особистість дитини.

Розглядаючи традиційну систему освіти, доцільно звернути увагу на переважання пояснювально-ілюстративних методів навчання, провідну роль учителя в передаванні знань, дотримання дисципліни та засвоєння визначеного навчального змісту. Необхідно визначити, які професійні якості вважалися найважливішими за таких умов, зокрема ґрунтовні предметні знання, чіткість пояснення, організованість, вимогливість і здатність керувати навчальною діяльністю.

Досліджуючи подальші зміни в педагогічній діяльності, слід проаналізувати поступове посилення уваги до індивідуальних особливостей здобувачів освіти, їхньої активності, самостійності та творчого розвитку. Важливо з'ясувати, як гуманістичні ідеї та особистісно орієнтований підхід вплинули на розуміння взаємин між учителем і здобувачами освіти. Сучасний педагог має не лише передавати знання, а й створювати умови для самостійного пошуку інформації, розвитку критичного мислення та формування відповідальності за результати навчання.

Окрему увагу потрібно приділити компетентнісному підходу, який передбачає практичне застосування знань, розвиток умінь, навичок і здатності

розв'язувати професійні та життєві завдання. Необхідно визначити, як цей підхід змінює вимоги до педагогічної майстерності, зокрема посилює значення проєктування освітнього процесу, використання активних методів навчання, формувального оцінювання та конструктивного зворотного зв'язку.

Під час розгляду цифровізації освіти варто проаналізувати можливості й обмеження використання електронних освітніх ресурсів, цифрових платформ та інтерактивних засобів навчання. Слід звернути увагу на необхідність розвитку цифрової компетентності вчителя, дотримання академічної доброчесності, захисту персональних даних і забезпечення доступності освітніх матеріалів для різних категорій здобувачів освіти.

На завершення необхідно узагальнити основні тенденції розвитку педагогічної майстерності та визначити професійні якості, які залишаються важливими незалежно від історичної епохи. До них належать ґрунтовні знання, педагогічний такт, відповідальність, культура спілкування, здатність до рефлексії та готовність до професійного вдосконалення. Важливо зробити висновок, що сучасна педагогічна майстерність поєднує історично сформовані педагогічні цінності з новими методами, технологіями й вимогами освітнього середовища.

**Завдання для самостійної роботи**

1. Скласти порівняльну таблицю характеристик педагогічної майстерності вчителя в традиційній та сучасній системах освіти.
2. Визначити основні суспільні й освітні чинники, які вплинули на зміну вимог до професійної діяльності педагога.
3. Підготувати повідомлення про вплив цифрових технологій на розвиток педагогічної майстерності.
4. Сформулювати власне бачення професійної майстерності сучасного вчителя та визначити п'ять найважливіших складових цієї майстерності.

**Контрольні питання**

1. Які особливості характеризували педагогічну майстерність учителя в традиційній системі освіти?
2. Як змінювалися вимоги до професійної діяльності педагога в процесі розвитку суспільства?
3. Яке значення мають гуманістичний та компетентнісний підходи для сучасної педагогічної майстерності?
4. Як цифровізація впливає на професійні функції та компетентності вчителя?
5. Які складові педагогічної майстерності є визначальними для сучасного педагога?

**Перелік питань для самостійного опрацювання з дисципліни «Історія педагогічної майстерності»**

1. Які історичні передумови виникнення педагогічної діяльності в первісному суспільстві?
2. Як здійснювалося передавання знань, умінь і життєвого досвіду від старших поколінь до молодших?
3. Які особливості мало становлення професії вчителя в стародавніх цивілізаціях?
4. Як змінювалися вимоги до особистості вчителя в різні історичні епохи?
5. Які чинники сприяли формуванню педагогічної майстерності як професійної характеристики педагога?
6. У чому полягали особливості педагогічних поглядів античних мислителів?
7. Яке значення мала філософська спадщина Сократа для розвитку діалогічних методів навчання?
8. Як педагогічні ідеї Платона й Арістотеля вплинули на розвиток освіти та виховання?
9. Який внесок зробив Ян Амос Коменський у розвиток дидактики та професійної діяльності вчителя?
10. Як педагогічні погляди Джона Локка та Жан-Жака Руссо вплинули на розуміння виховання особистості?
11. У чому полягає внесок Йоганна Генріха Песталоцці в розвиток педагогічної майстерності?
12. Яке значення для професійної підготовки вчителя мали педагогічні ідеї Йоганна Фрідріха Гербарта й Адольфа Дістервега?
13. Які особливості характеризують педагогічну концепцію Марії Монтессорі?
14. Як ідеї Джона Дьюї вплинули на розвиток активного та практикоорієнтованого навчання?
15. Які професійні якості видатних зарубіжних педагогів минулого залишаються актуальними в сучасній освіті?
16. Який внесок зробив Ян Амос Коменський у формування принципів організації навчального процесу?

17. У чому полягає значення педагогічної спадщини Костянтина Ушинського для професійної підготовки вчителя?
18. Які особливості педагогічної майстерності Антона Макаренка відображені в його виховній системі?
19. Як видатні педагоги минулого розуміли роль особистості вчителя в навчанні та вихованні?
20. Яке значення має вивчення педагогічної спадщини минулого для професійного становлення сучасного педагога?
21. Які історичні умови впливали на розвиток української педагогічної думки?
22. У чому полягає значення ідей Григорія Сковороди для формування особистості педагога?
23. Як Костянтин Ушинський обґрунтовував значення професійної підготовки та моральних якостей учителя?
24. Який внесок зробила Софія Русова в розвиток української педагогіки та національної освіти?
25. Які спільні ідеї простежуються в педагогічній спадщині Григорія Сковороди, Костянтина Ушинського та Софії Русової?
26. Які основні положення гуманістичної педагогіки Василя Сухомлинського?
27. Як Василь Сухомлинський розумів значення педагогічної творчості в професійній діяльності вчителя?
28. Яку роль відіграють гуманізм і повага до особистості дитини в педагогічній концепції Василя Сухомлинського?
29. Які професійні та моральні якості вчителя вважав важливими Василь Сухомлинський?
30. Як педагогічні ідеї Василя Сухомлинського можуть застосовуватися в сучасній освітній практиці?
31. Яке значення мало педагогічне мовлення в історичному розвитку професії вчителя?
32. Як розвивалися уявлення про культуру педагогічного спілкування в різні історичні періоди?

33. Яке значення мають діалог, переконання та аргументація в педагогічній діяльності?
34. Які основні вимоги висуваються до мовленнєвої культури сучасного педагога?
35. Як мовленнєві й невербальні засоби впливають на ефективність педагогічного спілкування?
36. У чому полягає взаємозв'язок педагогічної та акторської майстерності?
37. Яке значення мають міміка, пантоміміка та жести в професійній діяльності вчителя?
38. Як інтонація, темп мовлення, постава й погляд впливають на сприйняття педагогічної інформації?
39. Які вправи сприяють розвитку акторської виразності та невербальної комунікації педагога?
40. Чому вчителю необхідно вміти керувати власним емоційним станом під час професійної діяльності?
41. Як історично змінювалися форми педагогічного спілкування між учителем і вихованцями?
42. Яке значення має діалогічний метод у розвитку педагогічного спілкування?
43. Що таке індивідуальна педагогічна бесіда та які її основні завдання?
44. Які умови забезпечують установлення психологічного контакту під час педагогічної бесіди?
45. Яких професійно-етичних принципів необхідно дотримуватися під час індивідуальної педагогічної бесіди?
46. Як формувалися уявлення про самовиховання та самовдосконалення особистості в історії педагогіки?
47. Яке значення має самопізнання в педагогічних поглядах Григорія Сковороди?
48. Як самоосвіта сприяє формуванню та розвитку педагогічної майстерності?
49. Що таке педагогічна рефлексія та яку роль вона відіграє в професійному становленні вчителя?
50. Які методи й засоби забезпечують безперервний професійний розвиток педагога?

51. Які особливості характеризували педагогічну майстерність учителя в традиційній системі освіти?
52. Як суспільні й освітні перетворення впливали на зміну професійних вимог до вчителя?
53. Як гуманістичний підхід змінив уявлення про взаємини між педагогом і здобувачами освіти?
54. Яке значення має компетентнісний підхід у розвитку педагогічної майстерності?
55. Як цифровізація освіти впливає на професійні функції та компетентності сучасного вчителя?
56. Які складові педагогічної майстерності залишаються важливими незалежно від історичної епохи?
57. Як історичний досвід видатних педагогів впливає на формування індивідуального стилю педагогічної діяльності?
58. Яке значення мають педагогічний такт, культура спілкування та моральна відповідальність у професійній діяльності вчителя?
59. Які основні напрями вдосконалення педагогічної майстерності є актуальними в сучасних умовах?
60. Як поєднання історико-педагогічної спадщини та сучасних освітніх технологій сприяє професійному становленню майбутнього вчителя?

## Список використаної літератури


1. Акімова О. В., Галузяк В. М., Каплінський В. В., Фрицюк В. А. Особистісно-професійне становлення педагога: компетентність, творчість, саморозвиток, зрілість : монографія. Вінниця : Твори, 2025. 411 с.
2. Гриньова М. В., Кононец Н. В. Педагогічна майстерність та цифрова дидактика : монографія. Полтава : Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, 2026. 470 с.
3. Задорожна-Княгницька Л. В. Історія педагогіки : навчальний посібник. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2025. 364 с.
4. Задорожна-Княгницька Л. В., Нетреба М. М., Бодик О. П. Педагогіка вищої школи : навчальний посібник. Одеса: КУПРІЄНКО СВ, 2022. 309 с.
5. Зайченко І. В., Теслюк В. М., Каленський А. А. Основи педагогічної майстерності та етика викладача вищої школи : підручник / за ред. проф. І.В. Зайченка. Київ : Ліра-К, 2026. 484 с.
6. Короткова Ю. М., Новікова О. О., Мухіна Г. В. Основи педагогічної майстерності й творчості викладача закладу вищої освіти : навчальний посібник. Херсон : Олді+, 2023. 162 с.
7. Петровська Т. В., Жукова Г. В. Педагогічна майстерність : підручник. Київ : Видавець Позднишев, 2024. 402 с.
8. Скільський Д. М. Історія української педагогіки : навчальний посібник. Тернопіль : Навчальна книга, 2022. 340 с.
9. Яцик Т.О., Степанюк В.В. Словник коротких термінів з Історії педагогіки. Луцьк : ФОП Мажула Ю.М., 2022. 28 с.

Навчальне видання

# ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ

Методичні рекомендації

Укладач: **Короленко** Віктор Леонтійович

Формат 60 х 84 1/16. Умовн. друк. арк. 5,7.
Тираж 20 прим. Зам. №.....

Надруковано у видавничому відділі
Миколаївського національного аграрного університету.
54010 м. Миколаїв, вул. Георгія Гонгадзе, 9

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4490 від 5.02.2013р.